

Милина Ивановић-Баришић

Етнографски институт САНУ, Београд
milina.barisic@ei.sanu.ac.rs

Сведочанство времена – афоризам

Кратка књижевна форма, препознатљива као афоризам ослањала се у почецима свога развоја на пословицу. У афоризму је сажето опште искуство, филозофија живота, место човека у свету, друштвенополитички и историјски парадокси, и сл. Афоризам се, осим као критика друштва, може посматрати и као сведочанство времена у коме настаје. У раду се указује на једно, у приличној мери запостављено, поље у истраживању – на афоризам као вид ауторског исказивања односа према друштву и друштвеној реалности.*

Кључне речи:

афоризам, изрека,
сагира, Србија

*Афоризам је дриблинг духа
на малом простору.*

(Александар Баљак)

У Србији се у последњих неколико деценија значајно увећао број аутора који се баве писањем афоризама, па помало изненађује чињеница да се тек у новијем времену, у науци о књижевности посвећује више пажње овом књижевном жанру (Теofilović 1992, 73–83; Теофиловић 2000, 585–605; Милинчевић 2004, 885–899; Mihailovich 1988, 702–708), али и да неке друге научне дисциплине нису уочиле могућност да садржај афоризма одреде као тему истраживања.

Изузетна продукција овог рода књижевности током последњих неколико деценија 20. века несумњиво ће подстаћи занимање за његову

* Рад је резултат истраживања на пројекту: *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет портала: Појмовник српске културе*. Потпројекат 2: *Етнолошко и антрополошко тумачење традиције*. Пројекат у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

свеобухватну анализу. Критичари¹ и досадашњи истраживачи (нпр. Теofilović 1992, 73–83; Mihailovich 1988, 702–708), који су се позабавили радом афористичара и тематиком афоризама, приметили су не само значајно повећање афористике у квантитативном смислу, већ и, што је посебно важно, повишен ниво квалитета ове продукције.

Према дефиницијама, афоризам је кратка, језгровита изрека, која изражава суштину неке мисли, појаве, ствари, и сл. (МПЕ 1986). Он може бити као кратка и у одређеном облику исказана изрека, која веома јасно изражава једну мисао (Вујаклија 1977), или пак мисао изражена у краткој сажетој реченици (сентенцији) (RSKJ 1967), односно – кратка, сажета изрека, у којој је „видљива“ општа мисао или морална истина која се може применити у различитим животним приликама (RKT 1985, 708).

Афоризам се као мали мисаони траг, посвећен свакодневном животу и његовим парадоксима, појавио још у време античке Грчке. Са употребом овог термина започето је у кратким упутствима која су коришћена као савети за лечење различитих болести. Дакле, историја афоризма започела је са Хипократом, који је сачинио збирку савета о болестима и лековима. Аутор их је назвао *афоризмима*, највероватније и не помишљајући на то да тиме промовише не само упутства за лечење, већ, како се временом испоставило, и нову књижевну врсту.

Занимљиво је да се уводна реченица Хипократових практичних упутстава и изрека² – *умеће је дуго, живот је кратак (ars longa, vita brevis)* – може сматрати правим књижевним умећем (Škreb 1986, 275–276). Сентенца: *у малом тексту велика снага*, иако осмишљена за другу намену (да се одреди Хипократово дело), истовремено дефинише и сâм афоризам, за који се као битна карактеристика везује краткоћа текста, а што опет значи да је поменута дефиниција још увек применљива.

Ширину и преображај афоризма кроз историју као да је наговештавала разуђеност његове изворне значењске основе. Термин се развио од глагола *aphorizein*, чије је значење било ‘разликовати; одвојити, изоловати; назначити, одредити, определити’ а

„посредством латинског превода и рецепције афоризма као одређења, установљења, дефинисања (definitio), све до XIX века

¹ У том смислу запажени су предговори, поговори, осврти Ратка Божовића који се односе на афористичко стваралаштво аутора током деведесетих година прошлог века и касније. У једном од тих текстова аутор истиче да су му афористичари „помогли“ да током деведесетих година прошлог века потпуно не потоне у мрак и незнање. Видети и сајт www.aforizmi.org (посета 16. 3. 2011).

² У питању су упутства о дијети и пробави, утицају врућине и хладноће, утицајима времена, годишњих доба, о чиревима, грчевима, унутрашњим болестима, плућним болестима, болестима мехура и воденој болести. Ова збирка изрека и упутстава сачувана је захваљујући Александријској библиотеци (Теofilовић 2000, 585).

афоризам се поимао као посебан облик научног исказа, понекад чак и као сазнајно привилегован“ (Теofilović 1992, 73).

Необичност термина и његова првобитна употреба вероватно су утицали на то да афоризам не буде прихваћен истом брзином и на исти начин у просвећеним европским круговима. Са ретким изузецима, помена овог термина вековима је асоцирала на садржаје са медицинским значењем. Исто је и у средњовековној латинској књижевности, у којој, као и у истовременим националним књижевностима, нема изузетака у значењу термина *афоризам*.

У књижевност је афоризам ушао на, чини се, помало неуобичајен начин. Развојни пут му се кретао од парадоксалних савета о лечењу отровима до – у садашњем времену – специфичног очишћења речима од речи. На нашем тлу, афоризам је, током друге половине XX века прерастао у кратку, критички настројену, језгровиту мисао, која се садржајно више приближава сатири. Иначе, афоризам представља кратку књижевну форму, која се ослања на пословицу, па се може посматрати и као њена својеврсна варијанта, односно – даља развојна линија облика и, можда много више, начина мишљења. Кратке форме помажу нам *да сигурније проговоримо о односима и зависности писане и усмене традиције, као и о односу никада до краја јасно одвојених стваралачких књижевних токова који се неминовно прожимају било да је реч о усменом стваралаштву као источници, било пак о понародњавању писаног* (Матицки 2008, 315–316).

Исказујући се кроз афоризам, афористичар сваки пут ствара минијатурно, али оригинално књижевно дело, сажето на малом простору, често на неочекиван и помало парадоксалан начин. Иако се писци углавном служе апстрактним начином исказивања својих промишљања, њихов критички став према друштвеним приликама углавном се односи на време живљења и проживљавања друштвене збиље, те читаоца ретко остављају равнодушним, било да је у питању садашњост или скорашња прошлост. Афоризми су дело индивидуалних стваралаца, а успех ове врсте стваралаштва састоји се у томе да је читаоци прихвате и посматрају само као једну од вредносних одредница, односно – да постану *за читаоца, онај идеални простор у којем се опита оскудица богатства сажима у задивљујуће, раскошно богатство оскудице* (Marković 1987, 179). Да би се то постигло, ретко се прекорачује граница од једне до две реченице, и у томе леже умеће и снага промишљања ствараоца. *У свом учесталијем облику састоји се од сажете неvezане прозне реченице, а може се јавити и у облику строфе од два или четири стиха* (RKT 1985, 4). У афоризму као краткој форми стваралаштва, најпре народног а касније и уметничког израза, *крије се велика снага, идеална синтеза књижевности и филозофије, крије (се) велико животно искуство* (Оташевић 2005, 35).

Афоризам је луцидно осмишљен књижевни облик, у којем се са врло мало добро укомпонованих речи, као својеврсно сведочанство времена, понајчешће одсликавају друштвене аномалије. Значајно је напоменути да тематика „покрива“ различита подручја људских активности (васпитање,

мушко-женске односе, поједине професије, и др). Није без значаја ни то да је у природним наукама изражавање кроз афористичку мисао непознато, док је веома актуелно на пољу друштвеног живота – кроз његову политичку призму, кроз уметност, филозофију и сл. Да би афоризам оставио утисак на читаоца (слушаоца), неопходно је да његова тематика задре у саму срж друштвеног живота једне заједнице. Због тога се афористичари најчешће и изражавају кроз кратке форме. А да би кратка форма постигла замишљени циљ, веома је важан и језик којим се афористичар користи у свом исказу. Стога се успешним може сматрати онај афоризам који је од стране читалаца прихваћен као спознаја друштвених појава од општег значаја.

* * *

Развој афористичке мисли у Србији има историју дугу више од једног века. У XIX веку је афоризам имао другачије начине испољавања – поистовећивао се са епиграмима, сентенцама и пословицама, односно – са мудрим изрекама. У књижевним делима XIX и прве половине XX века проналазимо га као саставни део различитих прозних остварења, пре свега код оних писаца који су били наклоњени овом поприлично специфичном стилу писања.

Највероватније је да ствараоци који се данас могу сматрати зачетницима афористичке мисли у Србији – Јован Стерија Поповић, Јован Јовановић Змај, Љубомир Ненадовић, Илија Огњановић Абуказем, Божидар Кнежевић, Стеван П. Бешевић, Ђура Јакшић – нису током стварања својих дела размишљали као афористичари. Међутим, начин размишљања, као и начин на који су описивали појаве у друштву свога времена, веома подсећа на афоризам. Ова чињеница подстиче на размишљање о томе да су истовремено постојали и друштвени парадокси а и појединци који су те парадоксе могли да уоче и писаном речју оставе траг о њима. Каснији ствараоци афоризама, чини се, имали су добру полазну основу за свој, помало специфичан начин размишљања.³

Негде до Другог светског рата углавном се може говорити о афористичким мислима које су садржане у делима различитих аутора, са прилично широким тематским распоном – од социолошко–политичких запажања до коментара актуелних друштвених збивања. Такође, већ у овом времену је приметна доза сатиричности, што је значајна карактеристика афористике готово свих наших аутора који се могу сматрати прегоцима на пољу овог књижевног рода.

Избор из афористичких размишљања који следи својеврсно је сведочанство о специфичној друштвеној критици, али и о томе који су то друштвени проблеми били занимљиви промишљаоцима поменутог доба:

³ Поред ауторских дела и списа постојали су и часописи посвећени шали, сатири, па и афоризму – *Шумадинка*, *Жижа*, *Враголан* и др.

- Цензори су бабице сваког писменог сочињенија. Али много пути дете сакато кроз њих оставе; / Старе аљине и нови домови свагда се крпу⁴ (Теофиловић 2000а, 112–113).

- Онај који се обогатио зној је млогих људи у свој сандук исцедио; / Знате ли шта је буна? Олуја гди се свако ђубре у вис диже и каља најсветлије ствари; / Шта је лакше сачувати? Жену или котарицу бува?⁵ (Милинчевић 2004, 889–892).

- Из велике љубави не може се родити мала мржња; / Бити или не бити, то је на почетку свеједно, – **само на почетку**; / Много штошта није свршено само зато што није ни почето⁶ (Теофиловић 2000а, 113).

Иако наведени примери то само делимично илуструју, тематски дијапазон афористичке мисли овога периода прилично је широк, а односи се на морал друштва и грађана, на власт, на социјалне проблеме. Чини се да је тај период обележило афористичко размишљање Љубомира Ненадовића из 1852. године: *Печатња је слободна, само се списатељи апсе*, које ни у садашњем времену није изгубило много од своје актуелности и које свакако спада у бисере српске афористике.

У послератном периоду, заправо већ током шездесетих година XX века, у Србији сатирични афоризам добија замајац, који са мањим или већим осцилацијама још увек траје. Чини се да је друштвенополитички, друштвеноекономски и културни развој у протеклим деценијама представљао погодно тло и подстицај плејади врских афористичара да на себи специфичан начин („заостреним пером“) укажу на примећене „нелогичности“ у друштву и његовом развоју.

- Познато је да новинари не знају много. А и кад нешто знају то није оно што би требало да знају; / Ко жели да је стално у праву мора често да мења мишљење (Душан Радовић) (Baljak 1987, 56; 57).

- Прво си човек у сенци, затим си човек са сенком, најзад си сенка од човека; / Кад лажеш за своје потребе, ти си лажов. Кад лажеш за потребе државе, ти си статистичар (Влада Булатовић Виб) (Baljak 1987, 65; 66; 68).

⁴ За проучавање афоризма битни су *Забавни календари* из 1830, 1832. и 1835. године, а пре њих – *Мали буквар за велику децу*.

⁵ У историјским драмама, а нарочито у комедијама чији је аутор Јован Стрерија Поповић, садржана су и размишљања која можемо подвести под афористичку продукцију. Писац „слика“ свакодневни живот српског друштва, користећи се обилато сатиром у поступку „исцртавања“ ликова (њихових нарави) извучених из свакодневице.

⁶ Јован Јовановић Змај је на свој начин допринео предметној проблематици, што илуструју примери наведени у тексту.

- Правда која само кажњава развија се у неправду; / Зашто само цркву? Требало је и ђавола одвојити од државе (Бранислав Црнчевић) (Теофиловић 2000, 46; 49).

- Цео свет луд, само ми нормални! То није нормално! / Нисмо ми криви што смо у тунелу без излаза. То је грешка у пројекту! (Витомир Теофиловић) (Теофиловић 2000, 183; 185).

Појављивање, како се испоставило, изузетно надарених писаца кратке, „убојите“ мисли указује на то да се друштвена ситуација споро мења, будући да је непрестана инспирација афористичарима. Читајући њихове афористичне мисли и изреке, читалац се не може отети утиску да је друштвена збиља најподстицајнија за стални „дриблинг духа на малом простору“. Свакако да има и других тема које су инспиративне за ову врсту стваралаштва, па самим тим завређују да им се аутори посвете. Породица и породични односи, васпитање деце, професије као што су полицијска или новинарска, и слично, нашли су се у фокусу интересовања, посебно оних афористичара који су стварали пре друштвене кризе деведесетих година прошлог века. У поређењу са друштвеном збиљом, друге теме су знатно мање заступљене у афористичком стваралаштву, а чини се да тема вође представља посебну инспирацију готово свима који се баве овом врстом стваралаштва:

- Кад вођа умре, чело колоне преузму шефови сахране; / Владар небеске државе не меша се са другим владарима. Он их гледа одозго; / Држаћемо оде док нас вође воде! (Теофиловић 2006, 13; 126).

- Ишао је испед свог времена. Није хтео да буде вођа; / Оријентишите се према бусоли, рече вођа (Dangubić 1986, 49; 56).

Афористичари који су своју стваралачку зрелост исказали током последње деценије 20. века имали су, на нашу колективну жалост, „обиље материјала“ свуда око себе. Распад државе и економска криза, из чега су произашле и све друге кризе (криза морала – пре свега), подстакли су значајну продукцију афоризама. С обзиром на то да је продукција афористике још увек на завидном нивоу, питање је где смо тренутно – економски, културно, морално... Или то нема везе са нама!

- Да је Достојејевски живео у Србији, написао би само **Злочин**. Раскољников би био сведок сарадник; / Нисмо добро израчунали параболу. Из прошлости смо упали право у прошлост (Пуача 2007, 50–51).

- Глобализам је за нас преузак! Небески народ има космичку ширину; / Не тражи се више друштвена подобност. Довољна је страначка; / Пошто нам је историја тесна, хрлимо право у легенду! (Теофиловић 2006, 7; 11; 15).

- Најтеже је бити Србин ... Кад ти нико не брани; / Прошао сам цео свет, али нигде народ не живи лепше него на нашој телевизији! (Раде Јовановић) (Божовић 2007, 14; 19).
- Мало нам је наших проблема. Код нас се укрштају Исток и Запад; / Нико није савршен. Друга је ствар што ја о себи имам погрешно мишљење (Ратко Дангубић) (Божовић 2007, 54; 56).
- Шамар је информација из прве руке; / Целат је био уз жртву кад јој је било најтеже (Александар Баљак) (Божовић 2007, 66).
- У новијој историји ни један народ није изумро. То је велики изазов за нас; / Умирате? А имате ли заказано? (Слободан Симић) (Божовић 2007, 72; 76)
- Држава – то сам ја! У томе је њена величина; / Хтели смо главом кроз зид, али паметнији није попустио. (Дејан Милојевић) (Божовић 2007, 233–234)
- Отворили смо се према свету. Просимо; / У нашем циркусу нема места за публику (Весна Денчић) (Божовић 2007, 258; 264)
- Док бјежимо од традиције, за петама нам реже вијекови; / Многи могу губити дане, а само „изабрани“ деценије и стољећа (Вишња Косовић) (Божовић 2007, 330; 336).

Афористичари стасали у последњих неколико деценија не устручавају се да испоље директнији друштвени ангажман, што је нарочито видљиво у њиховој продукцији током осамдесетих година прошлог века, а и касније. Афористичари који су своју стваралачку зрелост достигли у последње две деценије, тј. у време када је криза у нашем друштву достигала свој врхунац, у бегу од свакодневице издашно су користили афоризам као детектор „непожељних“ друштвених и међуљудских појава. То не треба да чуди, пошто у основи афоризма увек стоји нека врста мудрости у виду јаоке усмерене ка људској непромишљености. Препознавање и указивање на друштвене аномалије кроз мудро афористичко промишљање, осим што зависи понајвише од инвентивности самог ствараоца, зависи и од општих друштвених околности, које представљају значајан подстицај за настајање афоризама.

А чини се да је афоризам постао, захваљујући „кући на путу“ – како то многи у последње време истичу, али и историјским околностима којима смо донекле и сами допринели својим (не)чињењем, моћно средство препознавања не само животних апсурда него, умногоме, и невоља нашег народа.

* * *

Која је сврха афористичког стваралаштва, или – другим речима – има ли афоризам функцију? Ако пођемо од претпоставке да афоризам представља поруку коју њен аутор преноси широком аудиторијуму, додуше – на један

специфичнији начин, онда је његово постојање у друштву оправдано, корисно, па – може се – рећи и пожељно. Зашто пожељно? Разлог је једноставан: што аутори овог књижевног израза указују на друштвене аномалије, али и на („претерано“) сналажење или несналажење учесника у друштвеном животу. Кроз садржајно згуснут мисаони израз, подупрт дозом духовитости која често прелази у иронију и сатиру, аутор тежи да одслика неку појаву из друштвеног живота или свакодневице. Стога не треба да изненађује обилато коришћење ироније, сатире, апсурда, алегорије и сличног, јер се њиховим коришћењем значајно доприноси „јачини“ изговорене/написане мисли, а с обзиром на краткоћу форме они је чине још згуснутијом и убојитијом. Свакако да овакав начин изражавања захтева од читаоца мало више удубљивања и промишљања, пошто афористичка мисао не мора бити увек јасно исказана и на први поглед „ухватљива“, што опет чини посебну драж овог књижевног жанра.

Један од разлога популарности афоризма је свакако и тај што он представља одраз духа не само појединца (иако је он стваралац) него и колектива који је извор и подстицај за стварање. Афоризам се у том контексту може посматрати као спона између делова друштва који су на различите начине „уплетени“ у друштвене процесе (догађаје), а који се у крајњој инстанци дотичу свих чланова друштвене заједнице.

Из досад реченог произлази да афоризам представља *мали споменик свакодневном парадоску живота* (Damnjanović 2011, 117), а његова „једноставност“ је само добро осмишљена маска иза које се крију бројне асоцијације. Ауторове прикривене мисли понекад захтевају да се смисао тражи не само у исказаним речима и околностима из којих је произашао, већ и да се читалац потруди и сâм демаскира поруку, односно – неисказане мисли његовог творца. То би, опет, значило да се афоризми све мање могу читати, иако то тако на први поглед може изгледати, као „лака“ литература. *Језгровита игра појмова, преокрет смисла, кореспонденција апсурдности егзистенције* (Damnjanović 2011, 117), парадоксалности политичког и свакодневног живота чине суштину афористичког исказа. С обзиром на то да је прикладан за оцену различитих животних ситуација, обилато је у последње две деценије коришћен као начин испољавања незадовољства и немирења са друштвеном реалношћу, из које су избијали страх и безнађе.

Библиографија

- Baljak, Aleksandar. 1987. *Istorija afokalipse*. Београд: Филип Вишњић.
- Božović, Ratko. Ур. 2007. *Od Stradije do Stradije*. Нови Сад: Stylos.
- Вујаклија, Милан. 1977. *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета.
- Dangubić, Radivoje. 1986. *Made in Glava*. Нови Сад.
- Damnjanović, Srđan. 2011. *Prolagomena za jednu srpsku paradokologiju*. <http://polja.eunet.rs/polja467/467-23.pdf>

- МПЕ 1986: *Мала енциклопедија* I. 1986. Београд: Просвета.
- Marković, Predrag. 1987. „Lek i otrov – od moralizma ka nihilizmu“. У: Aleksandar Baljak. *Istorija afokalipse*. Београд: Филип Вишњић. 175–183.
- Матицки, Миодраг. 2008. „Значај пословица за фолклористику“. У: *Словенски фолклор и фолклористика*. Посебна издања Балканолошког института 101. Београд: Балканолошки институт САНУ. 315–322.
- Миљинчевић, Васо. 2004. „Прилог проучавању афоризма у српској књижевности деветнаестог века“. *Летопис Матице српске*, књ. 474, св. 6 (децембар). Нови Сад: Матица српска. 885–899.
- Mihailovich, Vasa D. 1988. “Aphorism in Contemporary Serbian Literature”. *Slavic Review*, Vol. 47, No. 4 (Winter, 1988). The American Association for the Advancement of Slavic Studies. 702–708. <http://www.jstor.org/stable/2498189> (фeбруар 2011)
- Оташевић, Ђорђе. 2005. *Енциклопедија афоризама* 3, Београд: Алма.
- Пуача, Душан. 1986. *Прометеј је побегао*. Београд: Виша електротехничка школа.
- RKT 1985: *Rečnik književnih termina*. 1985. Београд: Nolit.
- RSKJ 1967: *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*. 1967. Књига прва. А–Е. Нови Сад: Мatica српска – Загреб: Мatica хрватска.
- Теодиловић, Витомир. 1992. „Афоризам као књижевна врста“. У: *Књижевни родови и врсте – теорија и историја* IV. Теоријска истраживања 8. Београд: Институт за књижевност и уметност. 73–83.
- Теодиловић, Теодиловић. 2000. „Афоризам као књижевна врста“. У: *Враг и шала*. Београд: Гутенбергова галаксија. 585–605.
- Теодиловић, Витомир. 2000а. „Афоризам у српској књижевности XIX и XX века“. У: *Развој прозних врста у српској књижевности*, Научни састанак слависта у Вукове дане, бр. 29/2. Београд – Нови Сад: МСЦ. 111–115.
- Теодиловић, Витомир. 2006. *Срби и остатак света*. Београд: ГЕА.
- Škreb, Zdenko. *Микроструктура стила и књижевне форме*. У: Zdenko Škreb / Ante Stamać. *Uvod u književnost: teorija, metodologija*. Загреб : Globus. 253–282.